

पारिजातका कवितामा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध

Maya Upadhyaya

Ram Mani Multiple Campus, Oxford Secondary School, Butwal, Nepal
ghimiremaya26@gmail.com

Received: Jul 24, Reviewed: Sep 21, Revised: Sep 23, Accepted: Dec 15

लेखसार

प्रस्तुत लेख पारिजातका कवितामा शक्तिसम्बन्धको विश्लेषणमा केन्द्रित छ। शक्तिसम्बन्ध ग्राम्सीको प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यताको विश्लेषणका क्रममा विमर्शमा आएको हो। यो पश्चिमी विद्वान् फुकोलगायतका दार्शनिकहरूका दृष्टिकोणबाट परिपोषित छ। समाजमा रहेका विभिन्न जाति, लिङ्ग, वर्ग, धर्म, भाषा, संस्कृति, भूगोलका बीचमा शक्तिको के कस्तो सम्बन्ध रहेको भन्ने कुरालाई शक्तिसम्बन्धमा अध्ययन गरिन्छ। यस लेखमा पाठमा चित्रित पात्रका कार्य, तिनका भूमिका, व्यवहार, अवस्था आदिका आधारमा शक्तिसम्बन्धको विमर्श गरिएको छ। यसलाई जाति, लिङ्ग र वर्गगत राजनीतिका आधारमा विश्लेषण गर्न सकिने तापनि यस लेखमा पितृसत्तात्मक असन्तुलित शक्तिसम्बन्धका आधारमा किनारामा पुर्याइएका नारी पात्रको विश्लेषण गरिएको छ। पुस्तकालयबाट सामग्रीको सङ्कलन गरिएको यस लेखमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा पारिजातका तीनवटै कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविता मध्येबाट शक्तिसम्बन्ध सशक्त, सबल र सघन रूपमा अभिव्यक्त भएका रचनालाई सोद्देश्य चयन गरिएको छ। यस लेखमा सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा निर्माण गर्नका लागि द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति र विषयवस्तु विश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको यस लेखमा पाठमा प्रयोग भएका शक्तिसम्बन्ध प्रधान कथनका आधारमा कृतिनिष्ठ व्याख्या गरिएको छ। पितृसत्तात्मक नेपाली समाजमा सांस्कृतिक र विचारधारात्मक रूपमा पुरुषमा निहित सत्ताका कारण नारीहरूको अवस्था किनारीकृत र पुरुषमा अन्तर्निर्भर पहिचानमै सीमित रहेको विषय कवितामा अन्तर्वस्तुका रूपमा आएको छ। नेपाली समाजमा पितृसत्ताको वर्चस्व सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा दमनकारी मात्र नभई नारी मनोविज्ञान र शरीरमा समेत पुरुषकै अधिकार हुन्छ भन्ने मान्यताका कारण पुरुष नारीका सापेक्षमा बढी शक्तिशाली हुने हुँदा लिङ्गीय शक्तिसम्बन्ध सन्तुलनमा नरहेको निष्कर्ष निकालिएको छ। समाज तथा परिवार शक्तिसम्बन्ध खलबलिदा पुरुष उत्पीडक भई केन्द्रमा रहेको र नारी उत्पीडनमा परी किनारामा पुगेको भाव अभिव्यञ्जित भएको छ। यसका साथै लिङ्गीय आधारमा नारीहरू सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिकलगायत सबै संरचनामा दमित र उत्पीडित भएको विषयलाई विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ।

शब्दकुञ्जी: असन्तुलित, उत्पीडन, प्रभुत्व, शक्तिसम्बन्ध, सीमान्तीय।

विषयपरिचय

पारिजात (१९९३-२०५०) नेपाली साहित्यकी बहुमुखी प्रतिभा हुन्। उनले कविता विधाका माध्यमबाट आफ्नो साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेकी हुन्। विष्णुकुमारी वाइवा नै नेपाली साहित्यमा पारिजातका नामले प्रसिद्धि प्राप्त नारी हुन्। उनी २०१३ सालमा *धरती* पत्रिकामा 'आकाङ्क्षा' शीर्षकको कविता प्रकाशन गरी नेपाली साहित्यमा सार्वजनिक भएकी हुन्। उनका *आकाङ्क्षा* (२०१४), *पारिजातका कविताहरू* (२०४४) र *बैँसालु वर्तमान* (२०५०) गरी तीनवटा कविता सङ्ग्रह प्रकाशित छन्। पारिजातको काव्ययात्रा रुमानी स्वच्छन्दतावादबाट विसङ्गतिवादी अस्तित्ववादी चिन्तन हुँदै समाजवादी दर्शनतर्फ मुखरित भएको हो। उनको पहिलो कविता सङ्ग्रह *आकाङ्क्षा* मा १५ वटा कविता सङ्गृहीत छन्। उनको दोस्रो कविता सङ्ग्रह *पारिजातका कविताहरू* र तेस्रो कविता सङ्ग्रह *बैँसालु वर्तमान* मा क्रमशः ३८ र २६ वटा कविता सङ्गृहीत छन्। उनले कविता लेखनको पूर्वार्ध चरणका कवितामा भावुकता, प्रकृतिप्रेम, काल्पनिकता, जीवनका पीडा,

यौवनकालीन उतारचढाव, नैराश्यताजस्ता युवावयका रुमानी भावलाई अभिव्यञ्जित गरेकी छन् भने उनका उत्तरार्ध चरणको मूल प्रवृत्तिभने समाजवादी यथार्थवाद नै हो । मार्क्सवादबाट प्रभावित पारिजातका पछिल्लो चरणका कवितामा पितृसत्तात्मक समाजमा नारी जातिप्रति हुने अन्याय, हिंसा, अत्याचार, शोषण, दमनका साथै पूँजीवादी समाजका आर्थिक असमानता शोषण र गरिबीका कारण थिचिएका, मिचिएका, हेपिएका निम्न वर्गका शोषण विरुद्धका विद्रोही स्वर अभिव्यञ्जित भएका छन् । प्रस्तुत लेखको शोधक्षेत्र पारिजातका कवितामा शक्तिसम्बन्धको विश्लेषण हो । यस लेखको पूर्णताका लागि पारिजातका तीनवटै कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कवितामध्येबाट सोदेश्य मानुषी, आमा, प्रेम कथा, एउटी स्वास्नी मान्छेको अन्तरवार्ता, अभावग्रस्त चौतारी, गढतिरको ढुङ्गामा आमाको सम्झना, लाहुरेलाई एक रोगी प्रेमिकाको पत्र, बलात्कृतको बयान, जुठी दमिनीको अभिव्यक्ति, आमा, आधार र गीत कवितालाई चयन गरिएको छ । यसप्रकार चयन गरिएका कविताको आधार यिनमा अभिव्यक्त शक्तिसम्बन्धको प्रधानता हो ।

पारिजातका कविता सांस्कृतिक सन्दर्भमा शक्तिसम्बन्धको कसिलो अभिव्यक्ति मुखरित भई संरचित भएका छन् । पारिजातका कवितामा नेपाली समाजको निर्मितिका कारण शोषण र उत्पीडनमा परेका नारीको दमित स्वरूप तथा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धका दृष्टिले पितृसत्ताको विभेदकारी सांस्कृतिक भाष्यलाई अवलम्बन गर्न बाध्य नारीको अवस्थाको चित्रण भएको छ । उनका कवितामा नेपाली समाजको एकात्मक सांस्कृतिक निर्मितिका कारण परम्परा, अभ्यस्त उच्च जातिवादी संस्कृतिका कारण अधीनस्थ तुल्याइएका नारीको गतिहीन भूमिकाका साथै पुरुष आधिपत्यका कारण वञ्चितमा परेका नारी र पुरुषप्रधान विचारधारालाई ग्रहण गर्ने क्रममा उपेक्षाको सिकार भएका समूहको प्रतिरोधी चेतनाको अभिव्यञ्जना भएको छ । नेपाली समाजमा परम्पराका नाममा स्थापना भएका नारीविरोधी संस्कृतिको पर्दाफास गर्ने पारिजातका कवितामा लैङ्गिक भूमिकाका दृष्टिले घरघरानाको चौघेरोमा परेका नारीको परम्पराप्रतिको विद्रोह र तथा त्यसका आधारमा नवीन नारीचेतनालाई वर्गीय दृष्टिकोणका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएका छन् । पारिजातका कविता शक्तिसम्बन्धका आधारमा अभिजात वर्गसँगको द्वन्द्वात्मक सङ्घर्षको अभिव्यक्तिका अतिरिक्त लैङ्गिक रूपमा पितृसत्तासँगको शक्तिसम्बन्धमा पुरुषविरोधी संस्कृतिका पक्षधर रहेका छन् । पारिजातका कवितामा विचार पक्ष मूलभूत रूपमा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धमा आधारित भएर आएको छ । पारिजातका कवितामा अभिव्यक्त शक्तिसम्बन्धको विश्लेषण र संश्लेषण गरिने यस लेखमा उनका काव्यिक रचनामा शक्तिसम्बन्धको स्वरूप केकस्तो छ ? शक्तिसम्बन्धलाई कवितामा कसरी प्रयोग गरिएको छ तथा शक्तिसम्बन्धलाई कवितामा किन प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने शोध्य प्रश्नको निराकरण गरिने उद्देश्यमा केन्द्रित यस लेखले पारिजातका कविताका साथै नेपाली कवितामा अभिव्यक्त शक्तिसम्बन्ध विषयको अध्ययन गर्नका लागि मार्गदर्शन गर्ने भएकाले यस लेखको औचित्य र महत्त्वको पनि पुष्टि हुन्छ ।

जुडिथ बटलर (१९९०) ले *जेन्डर ट्रबल फेमिनिजम एन्ड द सबभर्जन अफ आइडेन्टिटी* पुस्तकमा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धका बारेमा समीक्षा गरेकी छन् । यसका साथै यौन, सत्ता र शक्ति जस्ता विषयमा विमर्श गर्दै उनले पश्चिममा पितृसत्ताले नारीको शरीरलाई कसरी राजनीतिकरण गरेको छ भन्ने बारेमा स्पष्ट धारणा राखेकी छन् । बटलरको यस अध्ययनले लेखमासिद्धान्त निर्माणमा सहयोग पुऱ्याएको छ । अध्ययनमा पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थामा पुरुषकेन्द्रित शक्तिसम्बन्धका कारण किनारामा रहेका नारीलाई पर्ने प्रभावका आधारमा नारी उत्पीडनको विमर्श गरिएको हुनाले यो सिद्धान्त निर्माणमा सहयोग सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

पिल्चर, जाने एन्ड इमेल्डा बेलेहान (२००४) ले *फिफ्टी कि कन्सेप्ट अफ जेन्डर स्टडिज* पुस्तकमा लैङ्गिक अध्ययनको सन्दर्भलाई स्पष्ट पार्ने क्रममा शक्तिसम्बन्धसम्बन्धी अवधारणाको विवेचना गरेका छन् । यस अध्ययनमा काला नारीवादी चिन्तक बेल हुक्स लगायत सेगेल, इभान्स र नायोमी उल्फका शक्तिसम्बन्धसम्बन्धी चिन्तनलाई पूँजीवादी पितृसत्तात्मक समाजमा विद्यमान शक्तिसम्बन्धसँग समन्वय गरी विवेचना गरेका छन् । बेल हुक्सजस्ता नारीवादीहरूले

शक्ति केन्द्रमा रहेका गोरा नारीहरूका तुलनामा काला नारीहरूले बढी उत्पीडन भोग्नु परेको र किनारामा पुर्याएको उल्लेख गरेका छन्। लैङ्गिकताका बहुआयामिक पक्षको विमर्शका क्रममा आएको शक्तिसम्बन्ध सम्बन्धी यस चिन्तनले सिद्धान्त निर्माण गर्न र त्यसका आधारमा पाठ विश्लेषण गर्न सहयोग पुर्याएको छ।

आनन्ददेव भट्ट (२०७५) ले “बैँसालु वर्तमान पारिजातको काव्यात्मक जवाफ” विषयक अध्ययनमा पारिजातको काव्ययात्राको समीक्षा गर्दै पारिजातका २०३६ देखि २०४९ सम्मका कवितामा क्रान्ति, विद्रोह, असमान शक्तिसन्तुलनका कारण नारी वर्गमाथिको भएको अन्याय, अत्याचार, थिचोमिचो, उत्पीडन आदिको विश्लेषण गरेका छन्। अध्ययनमा पारिजातलाई अस्तित्ववादी श्रष्टाका रूपमा पहिचान दिलाउँदै लैङ्गिक शक्तिसन्तुलनका र विचारधाराका साथै नारीले पुरुषलाई र पुरुषले नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोणका आधारमा किनारीकृत नारीका समस्यालाई उजागर गर्ने कविका रूपमा स्थापित गरेका छन्। अध्ययनमा उनको यस कृतिमा सङ्कलित बलात्कृतको बयान, जुठी दमिनीको अभिव्यक्तिजस्ता कवितामा असमान शक्तिसन्तुलनका कारण नारी वर्गमाथि विभेदको चक्र चलाएर किनारामा पुर्याएर उत्पीडन सिर्जना गरेको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन्। उनले यस सङ्ग्रहका हरेक कवितामा पारिजातको प्रबल अनुभूति पोखिएको विषयलाई केन्द्रीकृत गर्दै परम्परामा लामो समयसम्म सामन्तवादी पितृसत्तात्मक संस्कृति र विचारधारा प्रतिविम्बित भएको उल्लेख गरेका छन्। भट्टको यो अध्ययनले शक्तिसम्बन्धको आधार निर्माण गर्न र सर्वेक्षणका क्रममा कविता चयन र विश्लेषणका गर्न सहयोग सामग्रीका रूपमा रहेको छ। पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाको सापेक्षता आधारमा असन्तुलित शक्तिसम्बन्ध रहनाले लैङ्गिक उत्पीडन बढेको उल्लेख गरिएको यस लेखले अध्ययनको रिक्ततालाई स्थापित गरेको छ।

पुरुषोत्तम सुवेदी (२०७५) ले ‘पारिजातका कविता’ विषयक अध्ययनमा पारिजातको साहित्यिक यात्रा कविता लेखनबाट भएको उल्लेख गर्दै पारिजात पूर्वार्द्ध चरणका कवितामा विसङ्गतिवाद, अस्तित्ववाद, हुँदै शून्यवादमा रूपान्तरित भएको उल्लेख गरेका छन्। उनले यस लेखमा पारिजातको गद्य लेखनको तुलनामा पद्य लेखनको विमर्श कम भएको उल्लेख गर्दै त्यसमा पनि उनको उत्तरार्द्धका कवितामा नारीका वैयक्तिक अनुभूति, पीडा, कुण्ठा र भोगाइको प्रस्तुतिले शक्तिसन्तुलनको विषय मुखर रहेको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन्। लैङ्गिक समता र समानताको भाव मुखरित गरिएको यस अध्ययनमा पितृसत्तात्मक एकाधिकार र परम्परित लैङ्गिक निर्मित र शक्तिसम्बन्धको विरोध गर्दै नारी अस्तित्वको खोजी गर्ने काम पारिजातका कवितामा भएकाले सतीत्व, सन्तान उत्पादन, यौनिकता, मातृत्व चेतना, विवाहजस्ता विषयमा नवीन अवधारणा स्थापित भएको उल्लेख गरेका छन्। यस अध्ययनमा पारिजातले लेखेका विविध समस्यामा आधारित कविताको अध्ययन गरिएको हुनाले शक्तिसम्बन्धका आधारमा पारिजातका कविताको सूक्ष्म अध्ययन भएको छैन। यस अध्ययनले पारिजातका कविता शक्तिसम्बन्धका दृष्टिले अध्ययनीय रहेको पुष्टि गरेको छ।

नारायणप्रसाद गड्तौला (सन् २०१९) ले *नेपाली कवितामा नारीचेतना* विषयक अध्ययनमा वि. सं २०४६ को सेरोफेरोका नेपाली नारी कविका कवितामा विद्रोहको भावना अभिव्यञ्जित भएको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन्। यस अवधिमा पारिजातजस्ता नारी कविले नारीका सीमित सामाजिक भूमिकामा फराकिलो क्षितिज खोजेको विषय उठान गरेका छन्। उनले ‘मानुषी’ कविताको विश्लेषणका आधारमा समयको परिवर्तनसँगै विद्रोही नारी चेतनाका नयाँ बान्की र स्वर व्यक्त गर्ने कविका रूपमा पारिजातको पहिचान खडा गरेका छन्। अध्ययनका क्रममा पारिजातको यस कवितालाई नेपाली समाजमा नारीको अवस्थाप्रति प्रश्न खडा गरी नारीपुरुष समता र समानताको भाव व्यक्त भएको यस लेखमा पितृसत्ताका कारण नारी विभेदित व्यवहारका कारण स्त्रीलाई पछाडि पारिएको, पशुसह बेचिइनु परेको, सामूहिक बलत्कारको सिकार हुन परेको, सती जान परेको र दाइजोको लावालस्करसँगै बस्तुसह भित्रिनु परेको यथार्थलाई शक्ति सन्तुलनका आधारमा विश्लेषण गरेका छन्। गड्तौलाको यस अध्ययनले नेपाली समाजमा विद्यमान पितृसत्ता र यसको प्रभुत्वका कारण नेपाली

समाजमा लिङ्गका आधारमा असन्तुलित शक्तिसम्बन्ध समस्या प्रबल रहेको पक्षलाई पुष्टि गर्दै यो विषय अध्ययनीय क्षेत्र रहेको विषयलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

सुधा त्रिपाठी (२०७०) ले “नारीवादी चेतनाको संवाहकका रूपमा मानुषी कविता” लेखमा मानुषी कवितालाई नारी लेखकद्वारा लिखित नारी मुक्तिको कामना गरिएको कविताका रूपमा विवेचना गरेकी छन् । उनले यस कवितामा नर र नारी एकअर्काबिना बाँच्न नसक्ने प्राणीका रूपमा रहेको भाव अभिव्यञ्जित गरेकी छन् । उदारवादी नारीवादको दार्शनिक आधारमा भावाभिव्यञ्जित गरिएको यस पितृसत्तात्मक समाजमा केन्द्रमा रहेको पुरुषले संस्कार र स्वतन्त्रताका नाममा नारीलाई अधीनस्थ तुल्याई यौन लगायत सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा समेत शोषण गरेको विषय प्रस्तुत भएको छ । त्रिपाठीले कवितामा नारीलाई समाज, संस्कार र धर्मले बाँधिदिएको, सतीत्वको बन्धनले उत्पीडनमा पारेको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेकी छन् । उनले यस कविताका माध्यमबाट समाजमा व्याप्त आदिमकालदेखि वर्तमान समयसम्मको अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषण, उत्पीडन, कुरीति, अन्धविश्वासलाई सहनशीलताको लेपनले टालटुल पार्ने परम्पराको कारकका रूपमा असन्तुलित शक्तिसम्बन्ध रहेको विषय उठान गरेकी छन् । यस अध्ययनले कविताको छनोट र विश्लेषणमा सहयोग सामग्रीका रूपमा रही अध्ययनको रिक्तता पुष्टि गरेको छ ।

यस लेखमा उपर्युक्त सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक पूर्वाध्यायन सिद्धान्त निर्माण गर्न र लैङ्गिक शक्तिसन्तुलनका आधारमा कविता सर्वेक्षण र विश्लेषणका गर्न सहयोग सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । सामन्तवादी पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाको सापेक्षताका कारण असन्तुलित शक्तिसम्बन्ध विद्यमान हुँदा लैङ्गिक उत्पीडन बढेको उल्लेख गरिएका यी पूर्वाध्यायनले कविताको छनोट र विश्लेषणमा सहयोग पुर्याएका छन् । यसका साथै यी अध्ययनले पारिजातका कविताको सांस्कृतिक अध्ययनका अन्य पक्षबाट अध्ययन तथा विश्लेषण भए पनि लैङ्गिक शक्तिसन्तुलनका दृष्टिले अध्ययन हुन बाँकी रहेको विषयलाई पुष्टि गरी अध्ययनको रिक्ततालाई स्थापित गरेका छन् ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानको क्षेत्र पारिजातका तीनवटा कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविता रहेका छन् । प्रस्तुत शोधसँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय स्रोतबाट गरिएको छ । यस अन्तर्गत प्राथमिक तथा द्वितीयक प्रकृतिका सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधमा आधारभूत सामग्रीको रूपमा पारिजातका आकाङ्क्षा, पारिजातका कविताहरू, वैशालु वर्तमान कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कवितामध्ये अध्ययनको उद्देश्यानुसार नमुना छनोट गरिएका कविताहरू रहेका छन् भने सहायक सामग्रीका रूपमा शक्ति सम्बन्धसम्बद्ध मान्यता, पूर्वकार्यका समीक्षा र सामग्री विश्लेषणका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक सामग्रीहरू तथा पुस्तक, विश्वकोश, समालोचनात्मक लेखहरूलाई आधार मानिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको दार्शनिक आधारका रूपमा शक्तिसम्बन्ध रहेको छ । यसमा पारिजातका कवितामा शक्तिसम्बन्ध छ भन्ने विषय प्रमेय (तत्त्वमीमांसा) का रूपमा रहेको छ । यसलाई शक्तिसम्बन्धसम्बद्ध कवितासँग संयोजन गरी पाठको विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि आन्तिनियो ग्राम्सी, जुडिथ बटलर, पिल्वर जाने, मिचेल फुको लगायतका शक्ति सम्बन्धसम्बन्धी सिद्धान्तलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैगरी नेपाली लेखकहरूमा ऋषिपराज बराल, रमेश भट्टराई, ताराकान्त पाण्डे, तारालाल श्रेष्ठ, अमर गिरी, लगायतका अनुसन्धानात्मक लेखरचना, अभिव्यक्ति आदिलाई विश्लेषणको आधार मानिएको छ । उक्त मूल्य पारिजातका कविताको भावसौन्दर्य र कलासौन्दर्यसँग सम्बन्धित भएर आएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण पाठविश्लेषणमा आधारित गुणात्मक पद्धतिका आधारमा गरिएको छ ।

शक्तिसम्बन्धको सैद्धान्तिक आधार

शक्तिसम्बन्ध सत्ता र अधीनस्थतासँग जोडिई सांस्कृतिक निर्मितिसँग सम्बन्धित सीमान्तीय अध्ययन गर्ने मानक हो । पाठमा शक्तिसम्बन्धको विषय लैङ्गिक सत्तासम्बन्धसँगै जोडिएर आउने विषय हो । यसमा शक्तिको सन्तुलन असन्तुलनको अध्ययन गरिन्छ । यसका सम्बन्धमा आन्तिनियो ग्राम्सीले प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यताको प्रवर्तन र विमर्श गरेका छन् । यस सम्बन्धमा उनका धारणा प्रिजन नोट बुकमा आएका छन् । ग्राम्सीका अनुसार बिना बलको प्रयोग पनि समाजभित्रका विभिन्न वर्गलाई प्रभुत्वले बाँधेको हुन्छ (पाण्डेय, २०७३ पृ. ६४) राज्यको उच्च ओहदामा रहेका बौद्धिक व्यक्तिहरूलाई प्रभुत्व लादिदैन तर सर्वसाधारण यसबाट बढी प्रभावित हुन्छन् । यसै क्रममा पश्चिममानारीवादी आन्दोलनको उत्तरसंरचनावादी धारको आरम्भसँगै लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धको विषय स्थापित भए पनि यसको आरम्भिक विषय मार्क्सवादी दर्शनमा अभिव्यक्त भएको छ । मानव संस्कृति विकासको आदिम युग नारीप्रधान संस्कृति अङ्गीकार गरी निर्माण भए पनि निजी सम्पत्तिको अभ्यास आरम्भ भएपछि पुरुषले उत्पादनका आधारभूत साधन र शारीरिक शक्ति आफूमा सन्निहित रहेको संस्कृति निर्माण गरी नारीमाथि नियन्त्रण र दमनको संस्कृति आरम्भ भएको हो (एङ्गोल्स, २०५६, पृ. ६७) । नारीमा विद्यमान पुनरुत्पादनलाई कमजोरी मानी पुरुषमा स्थानान्तरण भएको पारिवारिक सत्ताको विकसित र विकराल स्वरूप नै नारीलाई सांस्कृतिक रूपमा कमजोर देखाई सबै प्रकारका निर्णयात्मक भूमिकामा पुरुष नै शक्तिशाली भूमिकामा आएपछि नारी अधीनस्थ बनेको विषयलाई लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध अन्तर्गत अध्ययन गर्न थालिएको हो । फ्रान्सेली चिन्तक मिसेल फुकोले शक्तिसम्बन्धी सिद्धान्तको विश्लेषण फरक ढङ्गले गरेका छन् । उनका अनुसार जहाँ सत्य हुन्छ त्यहाँ शक्ति हुन्छ । यही शक्तिका कारण संसारमा अनेक किसिमका घटनाहरू घटेका छन् । शक्तिले सत्यलाई र सत्यले ज्ञानलाई निर्माण गर्ने हुनाले शक्ति कठोर र निष्ठुर पनि हुन्छ । शक्तिको प्रवाह र प्रभाव देखिने र नदेखिने विभिन्न आयामबाट परिचालित हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६६, पृ. ३६) शक्तिलाई मूलतः जातिगत, लिङ्गगत र वर्गगत राजनीतिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । शक्तिका कारण समाजमा नारीहरू लिङ्गगत, जातिगत र वर्गगत दोहोरो तेहेरो उत्पीडन भोग्न बाध्य हुन्छन् ।

लिङ्गका आधारमा निर्माण भएको शक्तिका कारण नारी पिता वा पुरुषबाट अधीनस्थ हुन्छन् । हाम्रो समाज पितृसत्तात्मक विभारधाराका आधारमा अगाडि बढेको हुनाले पुरुष अधिकार सम्पन्न भएर रहेको छ । समाजले प्रदान गरेको भूमिकाका आधारमा पुरुष प्रभुत्वशाली अवस्थामा केन्द्रमा रहने हुनाले नारीहरू सीमान्तिकृत भएका छन् । शक्ति हस्तान्तरण पनि पुरुषबाट पुरुषमा नै हुन्छ । नेपाली समाजको पारिवारिक संरचना पितृसत्तात्मक रहेको हुनाले नारीहरू पुरुषबाट उत्पीडित हुँदै आएका छन् । वर्गीय दृष्टिले हेर्दा उच्च वर्गमा शक्ति केन्द्रित हुने हुँदा वर्गीय दृष्टिले हेर्दा नारीहरू आफ्नै वर्गमा पनि उत्पीडित हुने हुँदा दोहोरो उत्पीडन भोग्न बाध्य छन् ।

लिङ्गीय शक्तिसम्बन्ध नारीवादबाट विकसित नवीन अवधारणा हो । शक्तिसम्बन्ध सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा किनारीकृत लिङ्ग, वर्ग र जाति अधीनस्थता विरोधी अवधारणाका रूपमा अध्ययन गरिने विषय हो र यसको विकासमा उत्तरसंरचनावादी दर्शनको प्रभाव रहेको छ । लैङ्गिक सम्बन्ध सामाजिक संरचनाको स्थूल प्रारूपमा मात्र नभई यो घर, विद्यालय, जेल, अस्पतालजस्ता सूक्ष्म सामाजिक एकाइबाट आरम्भ भई बृहत् संस्कृतीकरणको अभ्यास गर्ने शक्तिका रूपमा विकसित हुन्छ (फुको, सन् १९९०, पृ. ४७) । लिङ्गीय सम्बन्ध र भूमिकाका आधारमा निर्माण हुने पहिचानलाई दमन गरेको पितृसत्ताका विचार विरोधी मान्यताका रूपमा शक्तिसम्बन्धको विषयलाई नारीवादले १९७० को दशकमा अवलम्बन गरेको हो । समाजमा विद्यमान लैङ्गिक असहिष्णु संस्कृति र विचारधारा विरोधी मान्यताका रूपमा आएको यस अवधारणाले समाजमा रहेका नारी-पुरुष सत्तासम्बन्धमा नारी अनुभव र अनुभूतिको विषयले प्रवेश पाएको हो । समाजमा विद्यमान लैङ्गिक निर्मित, तिनको यौनिक अनुभूति, सामाजिक संरचनाका प्रत्येक एकाइमा प्रतिनिधित्व तथा अनुभूतिका आधारमा स्वतन्त्र पहिचानका साथै संवेगात्मक अनुभवका आधारमा समान अवसर र सहभागिता नै लैङ्गिक सम्बन्धलाई

पुनर्स्थापित गर्ने माध्यम हुन् (लर्वर, सन् २००५, पृ. ९) । नारीवादले लैङ्गिक निर्मितिका रूपमा नारी-पुरुष शक्तिसम्बन्धका साथै यी दुई बीचको सामाजिक सम्बन्धका आधारमा स्वतन्त्रता, पहिचान र समान अधिकारको विषयलाई स्थापित गर्दछ । लैङ्गिकता नारीपुरुषका अतिरिक्त इतर भावनात्मक अनुभव, अनुभूति र विशेषता भएका सामाजिक समूह बीचको शक्तिसम्बन्धको संस्कृति भएकाले यो व्यक्ति परिवारदेखि राजनीतिक निर्णय गर्ने उपल्लो तहसम्म शक्तिसम्बन्ध विस्तार गर्ने स्थिर कारण, परिणाम र संयन्त्रका रूपमा नारी, पुरुष र अन्य लैङ्गिक संरचनाका लागि निर्धारित भूमिका, व्यवहार र दृष्टिकोणको समूहका रूपमा स्थापित छ (कार्टर, सन् २०००, पृ. २) । शक्तिसम्बन्धका आधारमा नारीवादका समाजवादी नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, उत्तरआधुनिकतावादी नारीवाद, उत्तरसंरचनावादी नारीवाद, आमूल नारीवादका साथै लैङ्गिक अध्ययनको विकास भएको हो ।

पश्चिममा ज्ञानमीमांसामा शक्तिसम्बन्ध आर्थिक प्रणाली र उत्पादन पद्धतिसँग जोडेर अध्ययन गरिएको छ र यसै आधारमा यो गतिशील भएको छ । मार्क्सवादी दर्शनमा शक्तिसम्बन्धको स्रोत आर्थिक आधारमा स्थापित हुने विषयलाई केन्द्रीय अवधारणाका रूपमा स्थापित गरिएको छ । शक्तिको मुख्य स्रोत आर्थिक हुन्छ र समाजमा चलिरहने आर्थिक तथा सामाजिक वर्गसंघर्षसँग जोडिएको हुन्छ (उप्रेती, २०६८, पृ. ४२) । मार्क्सवादको प्रतिरोधी दर्शनका रूपमा स्थापित उत्तरसंरचनावादी दर्शनमा शक्तिको स्रोत आर्थिक नभई विमर्शाबाट निर्मित सत्तासँग सम्बन्धित रहने विषयको जिकिर भएको छ । शक्तिको स्रोत आर्थिक नभई बहुलतामा आधारित संस्कृति रहेको तर्क गर्ने फुकोले शक्तिको स्रोतका रूपमा सत्ता र सङ्कथनको अवधारणा अधिसारेपछि नारीवादमा पनि यस विषयको प्रवेश लैङ्गिक सम्बन्धको अध्ययनका रूपमा भएको हो । शक्तिका कर्मकाण्डहरू राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिकलगायतका समाजका सबै क्षेत्रमा मात्र नफैलिएर विश्वव्यापी संसार, राष्ट्र, समाजदेखि लिएर परिवार र व्यक्तिका अन्तर्मनसम्म चलिरहेकै हुन्छन् (उप्रेती, २०६८, पृ. ४२) । शक्तिसम्बन्ध सीमित समूह र तिनीहरूबीचको द्वन्द्ववादी सम्बन्ध मात्र नभई प्रकारान्तरले यो परम्परा र संस्कृतिका नाममा स्थापना भएका असमानता र अप्रतिनिधित्वसँग सम्बन्धित भाष्य रहेको छ । फुकोका अनुसार शक्तिले सञ्जालका रूपमा सबै सांस्कृतिक निर्मितमा समान भूमिका खेल्ने वा एकाधिकार स्थापित नगर्ने भएकाले यो जालोजस्तो सङ्गठनका माध्यमबाट प्रयोग गरिन्छ र उद्घाटित हुन्छ । उनका अनुसार शक्ति शासकमा केन्द्रित हुने र त्यसका माध्यमबाट शासकले शक्तिलाई शोषण र दमनको माध्यम बनाउँछ (पाण्डेय, २०७३, पृ. ७४) । फुकोले सत्ता, शक्ति र विमर्शलाई सत्ता वा शक्तिको मुख्य स्रोत ठान्छन् । उनी ज्ञान र सत्ताको सम्बन्ध अत्यन्त निकट हुन्छ भन्ने विषयमा केन्द्रित छन् । शक्तिसम्बन्धको विषय सांस्कृतिक र राजनीतिक रूपमा सत्तासँग सम्बन्धित सामाजिक सम्बन्धलाई प्रस्तुत गर्ने विषय रहेकाले समाजका महिला, जाति, जनजाति, राष्ट्रियता जस्ता क्षेत्रमा केन्द्रित गर्दै सत्ताको निर्मितसँग जोडिन्छ (भट्टराई, २०६८, पृ. ३३८-३३९) । समाजमा विद्यमान बहुल विशेषतालाई एकात्मक निर्मितिका रूपमा पहिचान दिने सांस्कृतिक भाष्य विरोधी मान्यताका रूपमा सबैको समान कार्य, भूमिका, पहिचान र निर्णयक तहमा प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने आज्ञा नै शक्तिसम्बन्धको विषय हो । पारिजातका कवितामा शक्तिसम्बन्धका आधारमा वर्गीय र नारी अपरिचयीकरण विरोधी कथ्य विषयको अभिव्यञ्जना भएको छ, जसलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

विश्लेषण र नतिजा

पारिजातका कवितामा लैङ्गिक शक्तिसम्बन्ध

पारिजातका कवितामा सहभागी पात्रहरूको लैङ्गिक शक्तिसम्बन्धलाई हेर्दा अधिकतम कवितामा पुरुष केन्द्रमा सत्तासिन रहेको र नारी सत्ताबाहिर किनारामा रहेको असन्तुलित शक्तिसम्बन्ध रहेको छ । उनका कवितामा प्रायः पुरुष शासकको रूपमा सत्तामा रहेको र महिला शासित भई किनारामा रहेको अवस्था अभिव्यञ्जित भएको छ । कवितामा

जैविक संरचनालाई संस्कृतीकरण गरी पुरुषलाई शासक र नारीलाई शासितका रूपमा चित्रण गरिएको छ । उनका कवितामा नारीपुरुषको शक्तिसम्बन्धलाई यसरी देखाइएको छ :

म बगाउँछु पसिना
ए पिलन्धरे स्वास्नी मानिस
भोल्लिएको दुई स्तनयुक्त
बाह्र करडको कड्कालसिवाय
आखिर छौ नै तिमी के ?
कहाँ पायौ रगत तिमीले
रचना गर्न यो बालक ?

(पारिजात, २०७३, *आमा*, पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू, पृष्ठ १७६)

पितृसत्तात्मक नेपाली समाजमा सत्ताको केन्द्रमा पुरुष रहने र नारीलाई अधीनमा राख्ने संस्कृतिका कारण पुरुष शासक भएर नारीमाथि हैकम जमाएको विषयलाई कवितांशले सङ्केत गरेको छ । पुरुष वर्चस्वका कारण आइमाइलाई संबोधन गर्ने भाषा, शैली, शब्द चयन पनि अपमान बोध गराउने किसिमका रहेका छन् । सामाजिक, सांस्कृतिक भाषिक सबै क्षेत्रमा पुरुषद्वारा महिला नियन्त्रित भएका छन् । सामाजिक व्यवस्थाका कारण सशक्त भएर उभिएको पितृसत्ताले महिलालाई शक्तिका आडमा कसरी शोषण गर्दछ, भन्ने विषय उपर्युक्त काव्यांशमा अभिव्यञ्जित भएको छ । किनारामा रहेको पत्नी रूपलाई पहिचान र अस्तित्वका आधारमा निरीह तुल्याइएको विषय प्रस्तुत भएको छ । यहाँ नारीलाई भोल्लिने, पिलन्धरे, कड्काल आदि अपमानजनित शब्दको प्रयोग गरी संबोधन गरिएको छ । पुरुषले नारीलाई जे बोल्न पनि समाजले छुट दिएको तर सत्ता बाहिर गएका नारीलाई त्यो छुट नरहेको उनीहरूलाई अन्यायका विरुद्ध आवाज उठाउँदा पनि छाडा, अटेरीजस्ता शब्दको प्रयोग गरी तिनका मनोबल कमजोर पार्ने काम गरिन्छ । असन्तुलित शक्तिसम्बन्धका कारण नारीको अस्तित्वविहीन अवस्थालाई कवितांशमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

यो कुपोषित शिशु
छोरो हो मेरो
बलात्कारको परिणाम
आज्ञात छ उसको बाबु
मेरा निम्ति पनि ।

(पारिजात, २०७३, *आमा*, पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू, पृष्ठ १७६)

प्रस्तुत कवितांशमा सत्तासीन पुरुषले किनारामा रहेका नारीलाई शक्ति उन्मादका कारण हत्या-हिंसा, बलात्कार गर्नु असमान शक्तिसम्बन्धको उपज हो भन्ने यथार्थ प्रस्तुत भएको छ । सत्तासीन पुरुषले महिलाको यौनिक शक्तिमाथि असमान सम्बन्ध देखाउँदा धेरै बालबच्चाले पिता वा बाबू चिन्न नसकेको यथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । पुरुषलाई शक्तिशाली, स्वतन्त्र, निर्णायक व्यक्तिका रूपमा उभ्याएर नारीलाई सापेक्षित रूपमा पुरुष भन्दा तल्लो दर्जामा राखेर घृणित मानवका रूपमा चित्रण गरिएको विषय कवितांशमा प्रस्तुत भएको छ । नारीलाई वासना पूर्तिको साधन बनाउने तर त्यसको परिणाम वा प्रतिफलको वास्ता नगर्ने स्वार्थी प्रवृत्तिका कारण नारीहरू असन्तुलित सत्तासम्बन्धका सिकार हुन बाध्य छन् । यसरी जन्मिएका शिशुको अवस्था पनि कमजोर हुने जिम्मेवारीमा प्रश्न चिन्ह खडा हुने यथार्थ कवितामा प्रस्तुत भएको छ । शासक र शाषित अवस्थाको शक्तिसम्बन्ध कवितांशमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

आइमाईको जातलाई खै र सुख मेरी आमा ?

भोक लाग्यो खाउँ खाउँ नभन्नु रे
 सहनु रे ,पर्खिनु रे
 सङ्गीनी खेल्दा यसै भन्थे दिदैहरू ।
 कति ढिलो गरी भोज खाएका यी जन्तीहरूले
 फेरि यिनीहरू छिल्लिएका कति नि
 बोल्न हुने नहुने सबै बोल्छन्
 म एउटी आइमाईको इज्जत राखिदिनन्
 त्यसै र त हेप्दा रहेछन् विष्टहरूले
 हे दैव परायको घरमा बस्ने कसरी ?
 मेरी आमा मुटुमा एक जना राखेर
 अर्कोसँग जुनी बिताउँ कसरी ?
 सपनीमा एक जना आउँछ
 विपनीमा अर्कोलाई बोलाउँ कसरी ?

(पारिजात, २०७३, आमा, पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू, पृ. १७६)

उपर्युक्त कवितांशमा असमान शक्ति सन्तुलनका कारण नारीले नारी हुनुकै कारण उत्पीडन भोगेर बाँच्नु परेको यथार्थ प्रस्तुत भएको छ । यसमा परम्परित पितृसत्तात्मक नेपाली समाजमा नारीहरूको भूमिका र स्थान कस्तो हुन्थ्यो भन्ने पक्ष उद्घाटन भएको छ । नारीका अनुभूति र तिनका सोचलाई सत्तासीन पुरुषले सदैव अपमान, शोषण, दमन र हिंसा गर्ने सामाजिक संरचनाको अभ्यासलाई कवितांशमा प्रष्ट पारिएको छ । कवितामा नेपाली समाजमा लिङ्गका आधारमा भालेपोथी संस्कृतिका सम्बन्धमा शक्तिसम्पन्न भई सत्तामा रहेको पुरुषले नारीलाई अधीनमा राख्ने परम्पराको उद्घाटन भएको छ । पुरुष शासन सत्तामा रहने हुनाले पति रूपका आर्जित सम्पत्तिका रूपमा भित्रिएका पत्नीहरूले पति रूपले जे गरेपनि सहेर बस्नुपर्ने, सामाजिक, सांस्कृतिक भाष्य निर्माण भएको छ । यो अवस्थामा परम्परित समाज व्यवस्थामा अन्तर्निहित रहेको लैङ्गिक विभेदको विषयलाई संगिनी खेल्दा पनि नारी भनेको पतिलाई रिभाउने जात हो भन्दै नारीद्वारा नारी नै उत्पीडित हुने भाष्यको निर्माण पितृसत्तामा हुने विषय उल्लेख भएको छ । सत्तामा बस्ने पुरुषले गरेको दुर्व्यवहारलाई सहनु र पर्खनु नै नारीको कर्तव्य हो भन्ने भाष्य पितृसत्ताले निर्माण गरेको हुनाले यसको विरोधमा नारीवाद नारी पक्षीय चिन्तनका रूपमा विकसित भएको हो । नारीवादमा असन्तुलित शक्तिसम्बन्धले निम्त्याएको लैङ्गिक भेदका विरुद्ध लैङ्गिक समता र समानताका पक्षमा विमर्श गर्दछ ।

सत्तामा बस्ने पुरुषले गरेको दुर्व्यवहारलाई सहनु र पर्खनु नै नारीको कर्तव्य हो भन्ने भाष्य पितृसत्ताले निर्माण गरेको छ । नारीवादी शक्तिसम्बन्धले असन्तुलित शक्तिसम्बन्धलाई लैङ्गिक समता र समानताका आधारमा विमर्श गर्दा केन्द्रमा रहेको शक्तिले किनारामा रहेको शक्तिलाई कसरी अधीनस्थ गरेको छ त्यसको पनि अध्ययन गर्दछ । पितृसत्तात्मक सामान्तवादी समाजमा सत्तासम्बन्धको विमर्श गर्दा पर्युक्त भाषिक व्यवहारलाई पनि हेरिन्छ । पुरुषलाई जे बोल्न पनि छुट दिने समाजले नारीलाई अपमानित व्यवहार गरेको, अश्लील शब्द प्रयोग गरेको, नारी अस्मिता र अस्तित्वको ख्याल नगरे पनि मौन बस्ने प्रवृत्तिले नारीलाई किनारामा र पुरुषलाई सत्ता र शक्तिमा राख्ने प्रवृत्ति मुखरित भएको हो । यसरी कवितामा सत्ताको शक्तिभन्दा टाढा रहेका नारीलाई अन्याय, अत्याचार, हिंसा, दमन भोग्न बाध्य बनाइने विषयले नारीवादी चिन्तन अभिव्यञ्जित भएको छ । यस्तो अवस्थामा अपमानित, तिरष्कृत अवस्थामा कसरी अरूको घरमा बस्ने भनी शक्तिसम्बन्धका कारण नारीले पीडा बोध गरेको विषय अभिव्यक्त भएको छ । असमान शक्तिसम्बन्धका कारण पितृसत्ताले

महिलालाई सधैं नियन्त्रणमा राख्ने, उनीहरूको अस्तित्व र पहिचानलाई किनारामा पुऱ्याउने विषय कवितांशमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

मेरी साथी ऊ भन्थी
 कि उसले एउटा ठुलो जात र ठुलो हैसियतको तन्नेरीसँग
 प्रेम गरेकी थिई ,
 प्रेमको प्रतिपादन स्वरूप ठालुहरूले उसलाई
 कपाल खौरेर गाउँ घुमाइदिएका थिए ।
 उसको कातर प्रेमी आमाको काखभित्र लुक्न गएको थियो ।
 ऊ प्रेमको आवाज बोकेर गाउँ डुली ।
 बदलामा उसको सर्वस्व खोसियो ।
 गाउँका जाली फटाहाहरूले उसको शरीरलाई
 सिङ्गै लुटे र उसलाई यो बेश्या हो भनिदिए ,
 मेरी साथी ऊ आज बहुलाही भएकी छे
 उसका जाली परेका आँखाहरूमा तिमी
 स्वास्नीमान्छेहरूका विवश कथा पढ्न सक्छ्यौ
 (पारिजात, २०७३, प्रेम कथा, पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू, पृ. १४०)

उपर्युक्त कवितांशमा एउटी नारीले आफूभन्दा माथिको जात र हैसियतको पुरुषसँग प्रेम गर्दा उसको प्रेमीलाई सामन्तवादी समाजले सस्कारका नाममा टाउको खौरेर सहर घुमाइदियो, विछोड गराइदियो । नेपाली समाजमा सामन्तवादी पितृसत्ताका कारण नारीलाई शक्तिहीन, अस्तित्वहीन आवाजहीन बनाई किनारामा पुऱ्याएको अवस्थालाई यस कवितांशले बोध गराएको छ । एउटी नारीले ठूलो जातको र ठालु व्यक्तिसङ्ग प्रेमसम्बन्धनमा गाँसिदा सर्वस्व गुमाउनु परेको छ । शक्तिसम्पन्न गाउँका जाली फटाहा पुरुषले उसको इज्जत लुटेर बेश्याको पहिचान निर्माण गरि किनारामा पुऱ्याएका छन् । ऊ यस्तो अवस्थामा मानसिक पीडाका कारण विरामी परेकी छ, उसको मानसिक सन्तुलन विग्रेको छ, ऊ शोषित पीडित नारीकी प्रतिनिधि पात्र बनेकी छ, सत्तासम्बन्धका आधारमा किनारीकृत नारीकी प्रतिनिधि बनेकी छ । आवजविहीन नारी प्रेमको आवजसहित गाउँ डुल्दा सत्तासीन सामन्तीहरूले उसको सर्वस्व हरण गरी उसको अस्तित्व लुटे, शरीर उपभोग गरे र बेश्याको उपमासहित बाँच्दा ऊ पागल भएर मानसिक अभिघात भोग्न बाध्य भई । यसरी सामन्तवादी समाजले अन्यायमा परेर न्यायको खोजीमा हिडेकी नारीलाई वस्तुको रूपमा उपभोग गर्दा सहज रूपमा खुलेर बाच्च नसकेको, मानसिक अभिघातमा परेको र उत्पीडनको सिकार भएको यथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ ।

पुर्पुरोमा यस्तै रहेछ मालिक
 सबै जुठी कान्छी भन्छन्
 हाम्लाई यस्तो माया पिरती क्यै थाहा छैन हजुर
 आइमाईको जातले छोराछोरी पाउनु
 कुन महाभारत भयो त !

(पारिजात, २०७३, बलात्कृतको बयान, पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू, पृ. ११८)

पारिजातका कवितामा शक्तिसम्बन्धको विश्लेषण गर्दा शासकशासित शक्तिसम्बन्ध रहेको छ । उपर्युक्त कवितांशमा पुरुष उच्च वर्गीय मालिक बनी शासकको रूपमा सत्तामा रहेको छ भने महिला शासित भइ किनारामा रहेकी

छ । यस कवितांशमा प्रयुक्त भाषाका माध्यमबाट पनि असमान शक्ति सम्बन्धलाई बोध गर्न सकिन्छ । निम्न वर्गीय नारी पात्रलाई कवितामा जुठीकान्छी नामले सम्बोधन भएको छ । त्यसैगरी सन्तान उत्पादन गर्ने कार्यमा महिलाको पाठेघरलाई मेसिनका रूपमा प्रयोग गर्ने र उसको शरीरलाई उपभोग्य वस्तुका रूपमा प्रयोग गर्ने परम्पराको कवितांशमा विमर्श भएको छ । आइमाईको काम भनेको मात्र सन्तान जन्माउनु हो । उनीहरूका लागि सन्तान जन्माउनु कुनै ठूलो कुरा होइन भन्ने भाग्यवादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरिएको यस कवितांशमा नारीहरूले खुसी ,सुख ,माया पिरतिका बारेमा कहिल्यै केही थाहा पाउन नसकेको सधैं बलात्कृत भएर सन्तान उत्पादन गर्ने काममा उपयोग भएको भाव अभिव्यञ्जित भएको छ । नारी भनेका सधैं सहने, दबिने, हेपिने भुइँमान्छे हुन् र उनीहरू पुरुषका इसारामा गोटी बनेर नाच्छन् र अधिकारविहीन अवस्थामा किनारामा रहन्छन् भन्ने भाव कवितांशमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

जङ्गली फूलहरू फुलेको भिरालोमा

पैतालाको काँडा भिक्दैथेँ हजुर !

बाघ चितुवाको शिकार

खेले जस्तो त होइन

मान्छेहरू जस्तै

मान्छेहरूले जस्तै

सुसेल्लै गीत भन्दै

छिल्लिदै र जिस्कदै

वनपाले र उनका मतिथारहरूले

मेरो ज्यानसँग

जथाभावी गरे

मेरो इज्जत सबै लुटे

मलाई रक्ताम्मे पारे

काल नआएकी म

मर्न सकिन हजुर ।

(पारिजात २०७३ ,बलात्कृतको बयान, पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू, पृष्ठ १५६)

पितृसत्तात्मक सामन्तवादी समाजमा सत्तासम्बन्धको विमर्श गर्दा प्रयुक्त भाषिक व्यवहारलाई पनि हेरिन्छ । पुरुषलाई जे बोल्न पनि छुट दिने समाजले नारीलाई अपमानित व्यवहार गरेको, अश्लील शब्द प्रयोग गरेको, नारी अस्मिता र अस्तित्वको ख्याल नगरे पनि समाज मौन बस्ने प्रवृत्तिले नारीलाई किनारामा र पुरुषलाई सत्ता र शक्तिमा राख्ने प्रवृत्ति मुखरित भएको छ । यसरी सत्ताको शक्तिभन्दा टाढा रहेका नारीलाई अन्याय अत्याचार, हिंसा, दमन भोग्न बाध्य बनाउने विषयले नारीवादी चिन्तन अभिव्यञ्जित भएको छ । यस्तो अवस्थामा अपमानित, तिरष्कृत अवस्थामा कसरी अरुको घरमा बस्ने भनी शक्तिसम्बन्धका कारण नारीले पीडा बोध गरेको विषय कवितामा अभिव्यक्त भएको छ ।

मालिक हजुर ! कसैको जुठो खाएर हुर्केकी होइन

म त आएको तीन दिनमै

मुखेनीले न्वारन गरिदिदै

जुठी ,जेठीमाथि सौता हुन्

जुठे दमैसित पोइल आएकी

म जुठी कान्छी

पुर्पुरोमा यस्तै रहेछ मालिक

सबै जुठीकान्छी भन्छन्

हाम्लाई यस्तो मायापिरती ब्यै थाहा छैन हजुर

आइमाईको जातले छोराछोरी पाउनु

कुन महाभारत भयो त !

(पारिजात, २०७३, जुठी दमिनीको अभिव्यक्ति, पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू, पृष्ठ १५७ -१५८)

प्रस्तुत कवितांशमा लिङ्गीय, जातीय, वर्गीय दृष्टिले किनारामा पुऱ्याइएका नारीहरू दोहोरो तेहोरो उत्पीडनमा परेको यथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । सत्तासीन पति वा पिता रूपले नारीलाई बाघले सिकार गरेजस्तो तिनका शरीरमाथि आक्रमण गरी उपभोग गरेको र अस्तित्वविहीन बनाएर किनारामा पुऱ्याएको भावानुभूति भएको छ । कवितांशमा सत्तासीन शक्तिले नारीको शरीरलाई वस्तुको रूपमा उपभोग गरि इज्जत लुटेर मरणासन्न अवस्थामा पुऱ्याएको घटनाले असमान शक्तिसम्बन्धलाई बोध गराएको छ । परम्परित सामाजिक सास्कृतिक कुसंस्कार र अन्धविश्वासका कारण नारीको पशुभन्दा पनि अपमानित भएर बाच्च बाध्य भएको विषय कवितांशमा यसरी आएको छ :

तिमीलाई स्वास्नी मान्छेले कलङ्कको टीका लगाइदियो ?

(पारिजात, २०७३, मानुषी, पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू, पृष्ठ १२८)

शक्तिसम्पन्न पुरुषले परम्परित विभेदित शक्तिसम्बन्धका आधारमा महिलालाई एउटा वस्तु वा फलको रूपमा उपभोग गर्नु असमान शक्तिसम्बन्धको परिणाम भएको तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ । नारी पुरुषको असमान शक्ति सम्बन्ध काव्यांशमा यसरी प्रस्तुत भएको छ । पुरुष वर्चस्वका कारण स्वास्नी मान्छे कलङ्कित भएर बाँच्नु परेको, बेचिएर, हेपिएर, बलकृत भएर रहनुपरेको यथार्थलाई यस कवितांशले पुष्टि गरेको छ । सत्तामा बसेर सत्ताउन्मादमा रमाई नारीलाई अधीनस्थ पार्ने पुरुष स्वास्नीमान्छेका जिज्ञासामा निरुत्तर रहेका छन् । हिंश्रक वनमानुषका रूपमा रहेको पुरुषलाई मानुषीले नै माया र सहअस्तित्वको अँगालोमा बाँधेर ओढारमा व्यवस्थित गरेको तर त्यस गुनको बदलामा पुरुष शक्ति र सत्ताका कारण विमुख भएको यथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । नारीको उत्पादनमुखी कार्य र क्रियाकलापको मूल्याङ्कन नहुने र नारी सम्वेदनालाई कलङ्कका रूपमा विमर्श गरेको हुनाले सत्तासीन पुरुषलाई यति विमुख नहुन सहअस्तित्व र सहभावमा गतिशील हुनुपर्ने भावना कवितांशमा आएको छ । पुरुषमा परनिर्भर बनेको नारी अस्तित्व र अनुभूतिमाथि समेत नियन्त्रण गर्ने पुरुषकेन्द्रित विचारधाराका कारण नारीहरू पुरुषलाई माया र ममताको अङ्गालोमा बेने वस्तुजस्तै दाइजोको लावालस्करसँग भित्रिने, अनुहार देखाउन नहुने सधैँ लाजको घुम्टोमा बेरिएर रहने पशुसमान अरुको घरमा भित्रिने निरीह प्राणी हुन् भन्ने यथार्थलाई कवितांशले पुष्टि गरेको छ । पुरुषमा परनिर्भर नारी अस्तित्व र अनुभूतिमाथि नियन्त्रण गर्ने पुरुषकेन्द्रित विचारधाराका कारण नारी सन्तान जन्माउने मेसिनसरह रहने ,तिनलाई हुर्काउने, पुरुषका इसारामा काम गर्ने, घरपरिवारको सेविका बनेर काम गर्ने, पुरुष मालिक बनेर रहने र नारीले दास बनेर काम गर्ने व्यवहार र अनुभूतिले असमान शक्तिसम्बन्धलाई भाग्यवादी दर्शनका माध्यमबाट कवितांशमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

यस चौतारीको आदि भाग सधैँ खाली छ

अतीतमा र वर्तमानमा पनि

तर दया नगर मलाई

म एकै सुतेकी छैन,

मसँग अटेसमटेस अस्वस्थ विचार सुन्छन् ,

एउटा पर्खाइ सुत्दछ ,
 फुत्कन खोज्छ
 कहिलेकाहीं क्लब घरका भ्यालबाट
 जीवनका नसा नौलो धुन साथ लिएर
 तर यस नसाको पनि भाग्ने ठाउँ छैन ।
 जस्तो मेरो अरू कुनै समाधान छैन,
 यसैले हामी एकअर्कामा समाविष्ट भएर पनि हुनसकेनौं ।

(पारिजात, २०७३, *अभाव ग्रस्त चौतारी*, पारिजातका सङ्कलित रचनाहरू, पृ. ९७)

प्रस्तुत कविताशमा लिङ्गीय दृष्टिले किनारामा पुऱ्याइएका नारीहरुउत्पीडनमा परेको यथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ ।

निष्कर्ष

पारिजातका कवितालाई शक्तिसम्बन्धका आधारमा विश्लेषण गर्दा पुरुष शक्तिकेन्द्रमा रहने समाज व्यवस्थाका कारण नारी अधिकारविहीन, अस्तित्वविहीन र पहिचानविहीन भएर बाँच्न बाध्य भएको कथ्य अभिव्यञ्जित भएको छ । पारिजातका शक्तिसम्बन्ध सबल र सशक्त भएर आएका कविताहरूमा गढतिरको ढुङ्गामा, आमाको सम्झना, आमा, रातो गुलाफ, बलात्कृतको बयान, प्रेम कथा, मानुषी आदि रहेका छन् । यी कवितामा उपस्थित पुरुष पात्रले नारीका उत्पादन, प्रजनन, यौनिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्रमासमेत नियन्त्रण गर्दा हिंसात्मक प्रवृत्तिलाई समेत आत्मसातीकरण गरेको भावअभिव्यक्त भएको छ । पारिजातका कवितालाई शक्तिसम्बन्धका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दा पुरुषलाई शक्तिशाली, स्वतन्त्र, निर्णायक व्यक्तिका रूपमा उभ्याएर नारीलाई दोस्रो दर्जाको कमजोर नागरिकका रूपमा चित्रण भएको छ ।

सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवस्थाका कारण कवितामा नारीपुरुषको विभेदका कारकका रूपमा पितृसत्ता रहेको भावाभिव्यञ्जित भएको छ । पारिजातका कवितामा असमान शक्तिसम्बन्धका कारण नारी पात्रहरू किनारामा पुऱ्याइएका छन् । पितृसत्तामा परिवारलगायतका संस्थामा पुरुषलाई बढी शक्ति र अधिकार प्रदान भएको हुन्छ । निर्णायक तहमा पनि पुरुषको भूमिका रहनु पनि असमान शक्तिसम्बन्धको परिणाम हो । उनका कवितामा असमान शक्तिसम्बन्ध नै नारी उत्पीडन र दमनको कारक बनेर आएको छ । उनका कवितामा शक्तिसम्बन्ध पात्रका भूमिका, प्रयुक्त भाषा, तिनका क्रियाकलाप, व्यवहार, दृष्टिकोण आदिका माध्यमबाट व्यक्त भएको छ । कवितामा सत्तासीन पुरुषलाई शक्तिशाली, स्वतन्त्र, निर्णायक व्यक्तिका रूपमा पहिचान दिलाई नारीलाई दोस्रो दर्जाको नागरिकका रूपमा चिनाइएको छ । आमा, प्रेम कथा, बलात्कृतको बयान, जुठी क्दमिनीको अभिव्यक्ति, मानुषीजस्ता कवितामा असमान शक्ति सन्तुलनका कारण नारी उपभोग्य वस्तु बन्नु परेको छ । पारिजातका कवितामा चित्रण भएका नारी वैयक्तिक स्वतन्त्रता लगायतका अधिकारबाट वञ्चित र पितृसत्ताबाट नियन्त्रित हुनपुगेका छन् । कतिपय कवितामा नारी पात्र हत्या, हिंसा, बलात्कारको सिकार हुन पुगेका छन् । घरपरिवारमा कहिले सेवक, कहिले दास बन्नुपर्ने, जुनसुकै अवस्थामा असुरक्षित बनेर रहनुपर्ने, हत्या, हिंसा बलात्कारको शिकार हुनुपर्ने, सन्तानको पूर्ण जिम्मेवारी लिनुपर्ने, भाग्यवादी भएर निराशावादी हुनुपर्ने जस्ता विषय आएका छन् । विश्लेषित कृतिमा पुरुष पात्रले नारीका उत्पादन, गतिशीलता, सामाजिक, सांस्कृतिकलगायत धेरै क्षेत्रमा नियन्त्रण गरेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- एन्नेल्स, फेडरिक (२०५६) *परिवार, निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति* (दोस्रो संस्क.), (अनुराजेन्द्र मास्के) काठमाडौं : प्रगति प्रकाशन ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८) *सिद्धान्तका कुरा* (चौथो संस्क.), काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स, नेपाल ।
- गड्तौला, नारायणप्रसाद (सन् २०१९) 'नेपाली कवितामा नारी चेतना', *त्रिभुवन विश्वविद्यालय जर्नल*, भोलुम २३, नं. २, पृ १७१ - १८६ ।
- गिरी, अमर(२०७५) 'शब्दचित्रमा पारिजात', *पारिजात विशेषाङ्क*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ.१०- १४ ।
- त्रिपाठी, सुधा (२०७०) 'नारीवादी चेतनाको संवाहकका रूपमा मानुषी कविता' *नेपाली नारीवादी समालोचना*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पारिजात (२०७३) *पारिजातका संकलित रचनाहरू*, काठमाडौं : फिनिक्स बुक्स ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३) *मार्क्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन भट्ट, आनन्ददेव (२०७५), 'बैँसालु वर्तमान पारिजातको काव्यात्मक जवाफ', *पारिजात विशेषाङ्क*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ. २६-३० ।
- सुवेदी, पुरुषोत्तम (२०७५), 'बैँसालु वर्तमान पारिजातको काव्यात्मक जवाफ', *पारिजात विशेषाङ्क*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ.१६४-१७१ ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८), *शक्ति, श्रष्टा र सबाल्टर्न*, काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।
- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Carter, A. (2000). *Gender. Cultural & critical theory*. (Edt. Michal Payne). Masachuts : Blackwell publishers Ltd. Pp. 217-218
- Foucault, M. (1990). *The history of sexuality vol. 1 an introduction*. (Trans.) R. Hearty New York : Ventagoue.
- Larbar, J. (2005). *Gender inequality*. Los Anglos : Raxbery publication house.
- .Pilcher, J. and Whelehan, I. (2004). *Fifty Key Concepts in Gender Studies*. London: Sage.
- Tong, R. (1989). *Feminist thought*. San Francisco : Westview Press.